

Əlyazması hüququnda

AYTƏN PƏRVİZ QIZI MƏMMƏDOVA

**M.F.AXUNDOVUN YARADICILIĞI RUS
TƏDQİQATLARINDA VƏ TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ**

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 - Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2016

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Aqil Cəfər Xəndan oğlu Hacıyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Zemfira Əlişah qızı Vəliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Lyudmila Hacıbaba qızı Səmədova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə “_28_” _10_____ 2016-cı il saat “_”-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küç., 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir, bu gün xalqların mənəvi inkişafını bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Keçmiş Sovet İttifaqında linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin əsasını 1930-cu illərdə A.V.Fyodorov qoymuşdur. Bundan sonra bütün İttifaq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda da bunun praktik tətbiqinə başlanmışdır. Ölkəmizdə tərcümə işi xüsusilə geniş vüsət almışdır ki, bunun da öz səbəbləri var.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələri həmişə dar milli çərçivələrdən kənara çıxmağa can atmışlar. Bu, bir tərəfdən, uzaq və yaxın xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənmək, digər tərəfdən isə, öz milli ədəbiyyat nümunələrini digər xalqlara çatdırmaqla onu şöhrətləndirmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı çətin tarixi şəraitdə yaranmışdır. Qədim dövrlərdən ta XIII əsrə qədər, Cənubi Qafqaz və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan həmişə müxtəlif millətlərdən ibarət olan təcavüzkarların təzyiqinə məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqı dəfələrlə birləşərək öz azadlığı, mövcudluğu, vətəni uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, qədim zamanlardan bu günə kimi xalq öz folklor nümunələrini, yazılı bədii əsərlərini qoruyub saxlamış və nəsil-dən-nəslə ötürərək yaşatmışdır. Azərbaycanın dahi klassikləri öz əsərlərini müxtəlif tarixi dövrlərdə türk, ərəb, fars dillərində yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatının əsrlərin dərinliklərində qalan qədim kökləri uzun illər boyu öyrənilməmiş, mədəniyyəti kölgədə qalmışdır. Ancaq Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən Azərbaycanın xüsusi mövqeyi onu iki qütbün mayakına çevirmiş, bu öz təsirini qarşılıqlı zənginləşmə və tanışlıqda da göstərmişdir.

XIX əsrin ilk onilliklərində Şimali Azərbaycanın zorla Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra Azərbaycan və rus ədəbiyyatları arasında yaxınlaşma və qarşılıqlı təsir yaranmağa başlayır. Bunun nəticəsi olaraq, 1830-cu illərdə rus ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə (A.S.Puşkinin Mirzə Kazım bəy tərəfindən çevrilmiş «Bağçasaray fontanı» poeması), Azərbaycan ədəbiyyatının isə rus dilinə (M.F.Axundovun özünün çevirdiyi və A.A.Bestujev-Marlinskinin redaktə etdiyi «Puşkinin ölümünə» Şərq poeması, M.Y.Lermontovun tərcüməsində «Aşiq Qərib» dastanı) tərcümələri meydana gəlir.

Rusiya imperiyasının tərkibində yaşamağa məcbur olan Azərbaycan ziyalıları rus dilini bilməyin zəruriliyini, rus ədəbiyyatı nümayəndələri ilə yaxın ünsiyyətin əhəmiyyətini başa düşür və bu, son nəticədə ədəbi əla-

qələrin möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Rus dilinə bədii tərcümə tarixinin bünövrəsi Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qoyulmuşdur. Onun «Puşkinin ölümünə» Şərq poeması bir tərəfdən, dahi rus şairinin yaradıcılığına Qafqaz xalqlarının, xüsusən də azərbaycanlı müasirlərinin məhəbbət və hörmətinin ifadəsi olmuş, digər tərəfdən isə, Azərbaycan filologiyasında həm müəllif tərcüməsinin, həm də rus dilinə sətiri tərcümənin (A.A.Bestujev-Marlinski) başlanğıcı olmuşdur.

Öz realizm prinsiplərinə əsaslanan Axundov tərcümədə ibarəpərdazlığı, bərbəzəklilik ifadələrin, ritorik fiqurların, personajların dilində sırf ədəbi ifadələrin işlədilməsini yersiz hesab edir, tərcümələrin öz dil normalarına əməl edərək bunları «canlı danışığı dili üslubunda» verməyi tövsiyə edir. Dissertasiyanın tədqiqat obyektinə də Axundovun əsərlərinin rus dilinə tərcümələridir. Bu tərcümələrin əhəmiyyətini belə bir fakt göstərir ki, müəllifdən başqa, bir sıra Azərbaycan tərcüməçiləri Axundovun bədii irsinin nəinki çoxsaylı rus oxucu kütləsi arasında, həm də çoxmilyonlu rusdilli oxucu auditoriyasında təbliği və yayılmasında xeyli iş görmüşlər. Burada tərcüməçilik sahəsində şöhrət tapmış ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərlinin, jurnalist Eynəli Sultanovun, professor Əziz Şərifin, o cümlədən şair Süleyman Rüstəmin adını çəkmək olar.

XX əsr ərzində Azərbaycanda bədii tərcümə tarixi və nəzəriyyəsinin öyrənilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Ancaq müxtəlif tərcümə məsələlərinə həsr edilmiş xeyli monoqrafiya (onların qısa icmalı dissertasiyanın birinci fəslində veriləcək) olmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, konkret müəlliflərin əsərlərinin tərcümə problemlərinə dair əsaslı tədqiqat işləri yoxdur. Bu, dissertasiyada belə bir mövzuya müraciət etməyimizin daha bir səbəbidir. Axundovun rus dilinə çevrilmiş əsərlərinin təhlili bir də ona görə maraqlıdır ki, o özü də tərcüməçilik fəaliyyətindən yan keçməmiş, əsərləri orijinallığı, çoxcəhətliliyi və mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Axundov haqqında Nizami Gəncəvi, Cəlil Məmmədquluzadə və Səməd Vurğun istisna edilməklə, bütün digər şair və yazıçılarımızdan daha çox tədqiqat əsərləri yaradılmışdır. Əsərlərinin Azərbaycan¹ və rus dillərində² çap edilmiş biblioqrafiyaları, o cümlədən Azərbaycanın əsas kitabxanalarının (M.F.Axundov adına Respublika kitabxanası, Milli Elmlər Akade-

¹ Tağıyeva H. M.F. Axundov. Bibliografiya (1837-1957). Bakı: M.F. Axundov adına Respublika kitabxanası, 1960.

² Лерман А.Н. М.Ф. Ахундов в русской печати. Библиография. 1837-1962. Баку: Республиканская библиотека имени М.Ф. Ахундова, 1962

miyasının elmi kitabxanası, Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanası) kartotekaları sübut edir ki, onun əsərlərinin rus dilinə tərcümələri, bunların tərcüməçiləri haqqında az sayda tədqiqat aparılmışdır; mövcud tədqiqatlar bizi maraqlandıran problemin yalnız lokal tərəflərini əhatə edir.

Belə ki, S.S.Xəlilovanın 2002-ci ildə uğurla müdafiə etdiyi «Əziz Şərifin tərcüməçilik fəaliyyəti» adlı dissertasiya işində Ə.Şərifin Axundovun əsərlərindən etdiyi tərcümələri (digərləri ilə yanaşı) də nəzərdən keçirilmişdir.¹

Rafiq Manafoğlunun Azərbaycanda müəllif tərcümələrinin tarixinə həsr edilmiş monoqrafiyasının bölmələrindən birində Axundovun müəllif tərcümələrinin prinsipləri haqqında danışılır.²

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi Axundovun rus dilinə çevrilmiş bütün əsərlərini, ilk növbədə, məşhur komediyalarının tərcümələrini təhlil etmək, bunların uğurlu və qüsurlu cəhətlərini aşkar etmək və dramaturq Axundovun bədii sənətkarlığı və üslubunun rus dilində ifadəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın obyekt. Tədqiqatın obyektini Axundovun lirik, epik və dramatik növlərdə yazdığı əsərlərinin rus dilinə tərcümələri təşkil edir. Mövzu seçimi Azərbaycan ədəbiyyatının banisi Axundovun şəxsiyyətinə olan təbii marağımızla yanaşı, bir də onunla sərtlənir ki, Azərbaycan klassikin əsərlərini rus dilinə həm müəllif özü (müəllif tərcüməsi), həm Azərbaycan tərcümə məktəbinin nümayəndələri (Firudin bəy Köçərli, Eynəli Sultanov, Əziz Şərif, Süleyman Rüstəm), həm də rus tərcümə məktəbinin nümayəndələri (A.A.Bestujev-Marlinski, S.Umanets, A.Yakovlev, P.Faley, P.Q.Antokolski, P.Pançenko, V.Davıdenkova) çevirmişlər. Bundan əlavə, rus dilində Axundovun mətninin materialı əsasında V.I.N.Dobryanski mənzum nağıl yaratmış, müəllifin rus dilinə tərcümələri rus ədəbiyyatının nümayəndələri - XIX əsrdə V.A.Solloqub, XX əsrdə isə V.Y.Elsner tərəfindən redaktə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat müqayisəli-tutuşdurma və müqayisəli-tarixi metoda əsaslanır. Dissertant Axundovun bədii irsinə, bədii tərcümə tarixi, nəzəriyyəsi və praktikasına dair tədqiqat əsərlərinə əsaslanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Axundov haqqında xeyli filoloji araşdırmalar olmasına baxmayaraq, bu dissertasiya işində onun əsərlərinin rus dilinə tərcümələri ilə bağlı problemlər ilk dəfə hərtərəfli

nəzərdən keçirilmişdir. Maraqlı bir faktdır ki, Axundov özü də «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasını rus dilinə çevirməklə bu prosesin inkişafına xidmət göstərmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bundadır ki, Azərbaycanda tərcümə işinin ümumi tarixinin yazılmasında onun nəticələrindən istifadə etmək olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə ümumi kurslarda, bədii tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına dair xüsusi kurslarda, Axundovun yaradıcılığı ilə bağlı, Azərbaycan-rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələr və ədəbi təsir problemlərinə dair araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları Bakı Dövlət Universitetinin rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının iclaslarında, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin gənc alimlərinin H.Ə.Əliyevin 85 illiyinə həsr edilmiş konfransında məruzə edilmiş və qəbul edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının Ali Attestasiya Komissiyalarının reyestrələrinə daxil edilmiş elmi jurnallarda beş məqalə və yuxarıda adı çəkilən konfransda edilmiş məruzənin tezisləri çap olunmuşdur.

Müdafiəyə əşğıdakı müddəalar çıxarılır:

- 1) Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə problemləri;
- 2) Bədii tərcümə problemləri;
- 3) Müəllif tərcüməsi problemləri;
- 4) Dramatik əsərlərin tərcüməsi problemləri;
- 5) Nəsr əsərlərinin tərcüməsi problemləri;
- 6) Şeirlərin tərcüməsi problemləri.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və mövzusu, əsas məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları və müdafiəyə çıxarılan müddələrdən danışılır.

«Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilinə tərcüməsi tarixindən» adlanan birinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil **«XIX əsr və XX əsrin ilk iyirmi ilindəki tərcümələr»** adlanır. Milli ədəbiyyatın zənginləşdirilməsi və daha da inkişaf et-

¹ Халилова С.С. Переводческая деятельность Азиза Шарифа: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку: 2002.

² Манафоглу Р. История авторского перевода в Азербайджане. Баку: Мутарджим, 1997, с. 18-65.

dirilməsinin əsas formalarından biri onun nümunələrini digər dillərə çevirmək, yad dilli oxucu kütlələrinə anlaşılıq etməklə dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinə daxil etməkdir. 1828-ci ildə bədnam Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycanın zorla Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra Azərbaycanın folklor, klassik və çağdaş ədəbiyyat nümunələri rus dilinə çevrilir və çap edilirdi, digər dillərə isə rus dilindən tərcümə edilirdi. Rus dili üzərinə Azərbaycan xalqı ilə digər xalqların mədəni irsinin mübadilə vasitəsi, Azərbaycan və digər millətlər arasında qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı zənginləşmənin katalizatoru olmaq kimi şərəfli bir iş düşmüşdür. Məhz buna görə Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə problemlərinin öyrənilməsi, əldə olan tərcümələrin milli ədəbiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək ən dərin diqqət tələb edən məsələlərdir. Bu mühüm problem bu günə kimi Azərbaycanda hərtərəfli öyrənilməmişdir.

Qeyd edək ki, XIX yüzillikdə inqilaba qədər mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları rus realist ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini həvəslə mütaliə edir və öz doğma dillərinə çevirirdilər. Bu prosesdə ilk addımı A.S.Puşkinin müasiri, İ.A.Krılovun bir sıra təmsillərini ana dilinə tərcümə etmiş Abbasqulu ağa Bakıxanov atmışdır. Ancaq nə Bakıxanov, nə A.S.Puşkinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməçisi Mirzə Kazım bəy, nə onların bu sahədəki davamçıları olan Rəşid bəy Əfəndiyev, Həşim bəy Əfəndiyev, Cavanşir əks tərcümə prosesinə, yəni Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini rus dilinə çevirməyə cəsarət etmişlər.

Hətta bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri öz məqalə və məktublarında milli ədəbiyyatımızın tərcüməsi problemlərindən deyil, yad dilli ədəbiyyatın, xüsusən rus ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərindən danışmışdılar.

Abbas Səhhət tərcüməçilik sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdir; o, rus poeziyası nümunələrindən etdiyi tərcümələrini ikicildlik «Məğrib günəşləri» adlı kitabda çap etdirmişdir. A.Səhhətin İ.A.Krılov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.V.Koltsov, İ.S.Nikitinin əsərlərindən etdiyi tərcümələr arasında bu günə kimi bənzəri olmayan gözəl sənət nümunələri var. Abbas Səhhətin tərcüməçilik üsulu çox dəyərlidir. O, Azərbaycan dilinin zənginliklərindən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. İ.A.Krılovun «Fil və Moska», «Kvartet», «Qartal və arı» təmsillərinin, A.S.Puşkinin «Qafqaz» şeirinin, M.Y.Lermontovun «Mtsiri» və «Hacı Abrek» poemalarının, A.M.Qorkinin «Həyatın dibində» pyesindəki nəğmələrin Abbas Səhhət tərəfindən edilmiş tərcümələri bədii tərcümənin ən gözəl nümunələridir və Azərbaycan ədəbiyyatında özünə layiqli yer tutur.

Abbas Səhhətin müasiri, məşhur ədəbiyyatşünas və tərcüməçi Firudin bəy Köçərli (Köçərlinski) Azərbaycan dilinin təmizliyi məsələsinə böyük diqqət yetirir, onu ərəb və fars sözlərindən təmizləməyə çağırır, ikidilliliyi təbliğ edirdi¹.

Göstərilən dövrdə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına sahəsində rus dram əsərlərini tərcümə etmək təşəbbüsünü irəli sürmüş, «rus-tatar» kitabxanasının və ilk ikidilli rus-Azərbaycan və Azərbaycan-rus lüğətlərinin yaradıcısı S.M.Qənizadə görkəmli yer tutur².

Milli ədəbiyyat nümunələrimizin rus dilinə tərcüməsinə gəldikdə isə, güman etmək olar ki, XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində rus dilini bilən Azərbaycan ədibləri bunları rus dilində layiqincə səsləndirə biləcəklərinə əmin deyildilər və yad dilli oxucuların Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyatı inciləri ilə tanışlığına böyük önəm verərək, rus dilinə tərcümələrə başlamamışdan əvvəl rus dilindən tərcümə etməklə bu sahədə təcrübə toplamağa çalışmışlar. Onlar İ.A.Krılov və N.V.Qoqolun əsərlərinin asan, aydın dillə çevrilməsinə və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına çalışmışdılar. Məsələn, «Molla Nəsrəddin» jurnalı Krılovun təmsillərindən birinin tərcüməçisini çoxlu ərəb və fars mənşəli sözlərdən yersiz istifadə etməsinə görə kəskin tənqid etmişdir. C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir quru, ağır, çətin anlaşılan dillə edilən tərcümələri tənqid atəşinə tuturdular. Bu, Azərbaycan klassiklərinin bədii tərcüməyə yüksək qiymət verdiyini və bu işə böyük tələbkarlıqla yanaşdıqlarını göstərir.

1824-cü ildə yazıçı və nəşir O.İ.Senkovski «Taxta gözəl» Azərbaycan nağılını rus dilinə çevirmişdir³, səkkiz il Dərbənd azərbaycanlıları arasında yaşamış və Azərbaycan dilini mükəmməl bilən dekabrın yazıçı A.A.Bestujev-Marlini 1829-1837-ci illərdə bir sıra Azərbaycan nağıl və mahnılarını tərcümə etmişdir⁴, «Aşiq Qərib» milli dastanı görkəmli rus şairi M.Y.Lermontovun tərcüməsində rus dilində səsləndirilmişdir⁵.

Beləliklə, 1820-1830-cu illərdə Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilinə çevrilməsinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Məhz buna görə həmin illəri Azərbaycan dilindən rus dilinə bədii tərcümənin ilk mərhələsi hesab edirik.

¹ Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnaşr, 1963, s. 46.

² Məmmədov X. Rus mədəniyyətinin təbliğatçısı (S.M.Qənizadə) // Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, Bakı: 1964, buraxılış 2, s. 14.

³ «Полярная звезда», изданная А. Бестужевым и К. Рылеевым, альманах. М.–Л.: изд. АН СССР, 1960, с. 12.

⁴ Бестужев-Марлинский. Сочинения. В 2-х томах. Москва: ГИХЛ, 1958, т.2, с. 298-324.

⁵ Гаджиев А. Дж. Этапы литературного братства (из истории русско-кавказских литературных взаимоотношений XIX века). Баку: Язычы, 1986, с. 98.

Bu, Azərbaycan ədəbiyyatının geniş yayılmasının mühüm dövrüdür, çünki artıq o zaman rus dili müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmağa imkan yaradırdı.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə «**Azərbaycanın sovetləşdirilməsi dövründəki tərcümələr**» adlanır. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1928-ci ildə «Qızıl Gəncə» jurnalında yazıçı və tərcüməçi Mikayıl Rzaquluzadənin «Bədii ədəbiyyatda tərcümə» məqaləsi çap olunur; burada tərcümə prosesində tərcüməçinin yaradıcılıq məharətinin mühüm əhəmiyyəti göstərilir. Müəllif həmçinin tərcümənin ümumi yaradıcılıq məsələləri ilə yanaşı, tərcümə sənətinin inkişaf perspektivlərinə xüsusi diqqət yetirir, tərcümələrdəki çatışmazlıqlardan danışıq, rus və Avropa dillərini öyrənməyə, başqa tərcüməçilərin təcrübələrindən bəhrələnməyə, köhnə üsullardan əl çəkməyə çağırırdı¹. 1930-cu illərdə «Kommunist», «Yeni yol» qəzetlərinin səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmağa çağıran məqalələr çap olunur.

Məhz sovet dönəmində, 1930-cu illərdə Azərbaycana rus tərcüməçilərindən ibarət böyük bir qrup göndərilir ki, o, Azərbaycan xalqının folkloru və ədəbiyyatını tərcümə etməyə başlayır. Bu qrupa XX əsr rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – V.Luqovskoy, P.Antokolski, K.Simonov, M. Aliger, P. Pançenko, A.Adalis və başqaları daxil idi. Onlara kömək etmək – Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı nümunələrinin sətri tərcümələrini hazırlamaq Səməd Vurğun başda olmaqla, milli ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndələrinə həvalə edilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının rus dilinə tərcüməsinin inkişaf tarixini bir neçə mərhələyə bölsək, ikinci mərhələni 1930-cu illərə aid etmək lazımdır. Məhz bu dövrdə bədii tərcümədə yaradıcılıq məharətini kənara ataraq, onu «dəqiq əşya» səviyyəsinə endirmək ənənəsi yaranmışdır.

Bu sahədə dönüş 1930-cu illərin ikinci yarısından, o dövrdə sovet yazıçılarının lideri sayılan A.M.Qorkinin çıxışından sonra başlanmışdır. Eyni zamanda, bu dönüş Azərbaycanda tərcümənin ikinci inkişaf mərhələsinin başladığını göstərir; bədii tərcümə probleminin keyfiyyətə yeni nümunəsini Səməd Vurğun yaratmış, məhz 1934-cü ildən başlayaraq, poetik yaradıcılığını tərcümə fəaliyyəti ilə nümunəvi şəkildə əlaqələndirmişdir.

1950-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycanda praktikanın nailiyyətlərini ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə ümumiləşdirmiş milli tərcüməçilik məktəbi-

¹Rzaquluzadə M. Tərcüməçilər kadrosunu kim hazırlayacaqdır? – «Ədəbiyyat qəzeti», Bakı: 1934, 11 yanvar.

nin formalaşması və təşəkkülü prosesi başlayır. Bu, Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə tarixinin üçüncü mərhələsinin başladığını göstərir. Bu dövr onunla səciyyələnir ki, Azərbaycan filoloqları bədii tərcümə problemini nəzəri cəhətdən dərk etməyə başlayırlar – 1955-ci ildə tərcümə haqqında Azərbaycan dilində ilk nəzəri əsər - C.Əzimovun «Tərcümə prinsipləri» monoqrafiyası işıq üzə görünür¹.

Bu dövrdə M. Rəfili bir sıra ədəbi-tarixi və praktik əsərlər yazır, rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə böyük diqqət yetirir².

Həmin illərdə bədii tərcümə tarixi və nəzəriyyəsinə dair çap olunmuş əsərlər arasında daha çox diqqət cəlb edən M.Arifin «Bədii tərcümə problemləri»³ və İ.Seyidovun «Azərbaycan poeziyasının bədii tərcüməsi haqqında» adlı məqalələridir. Azərbaycanın ən fəal tərcüməçilərindən olan M.Arif ədəbiyyatşünas və tərcüməçi təcrübəsindən çıxış edərək yazırdı ki, əgər tərcüməçi öz ana dilini kifayət qədər yaxşı bilmirsə, onun bütün zənginliklərinə dərinləndən bələd deyilsə və dilin bütün imkanlarından tam istifadə edə bilmirsə, heç bir lüğət və məlumat kitabçaları ona kömək edə bilməyəcək⁴. Bu məsələyə İ.Seyidov da yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində toxunur.

Azərbaycan bədii tərcümə məktəbinin inkişafında M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru Əziz Şərifin xüsusilə böyük xidməti olmuşdur; o, 1930-1960-cı illərdə Azərbaycan nəsrinin bir çox nümunələrini rus dilinə çevirmişdir.

Azərbaycanda tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafının dördüncü mərhələsində (XX əsrin ikinci yarısı), əsasən, orijinaldan edilən tərcümələrin keyfiyyətinə tələb artır, peşəkar tərcüməçilər meydana gəlir, tərcümə tənqidi inkişaf edir və ikidilli yazıçıların sayı artır.

Azərbaycan tərcümə məktəbinin sonrakı nəslinin nümayəndələri də bədii tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının təkmilləşdirilməsinə xeyli zəhmət sərf etmişlər. Belə ki, ardıcıl olaraq milli folklor nümunələrini rus dilinə çevirən Vladimir Qafarov «Dənizdə damlalar» adlı məqaləsində qeyd etmişdir ki, tərcüməçinin işi nəinki xalq dilinin zənginliklərini, ədəbiyyat yaradıcılarının təfəkkür tərzini bilməyi, hətta milli ədəbiyyat nümunələrinin

¹ Əzimov Cümşüd. Tərcümə prinsipləri. Bakı: 1955.

² Rəfili M. H. Bədii tərcümə haqqında – «Ədəbiyyat qəzeti», Bakı, 1951, 17 oktyabr; Рафили М.Г. Мирза Фатали Ахундов. Баку: Азернешр, 1939.

³ Ариф М. Проблемы художественного перевода – журнал «Литературный Азербайджан», Баку, 1954, № 8, с. 70-76.

⁴ Yenə orada, с. 72.

formalarını da canlandırmaq bacarığı tələb edir¹.

Başqa bir məşhur tərcüməçi Siyavuş Məmmədzadə «Dəqiqlik üstəgəl təb» adlı məqaləsində orijinala yaradıcı yanaşma və hərfiliyin ziyanı məsələlərinə toxunmuşdur. Söhbət bir tezis strukturunda qarışmış müxtəlif dilli tərkib və ifadələrin tərcümə üsullarından gedir. İkinci mərhələdə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafına yekun vursaq, deyə bilərik ki, bu mərhələdə tərcümə nəzəriyyəsinin formalaşması prosesi baş verir, çünki bu dövrdə tərcümə nəzəriyyəsi haqqında hələ elmi əsər yox idi, yalnız onun prinsiplərini elmi cəhətdən əsaslandırmağa cəhd göstərilmişdir. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatının tərcüməsi sahəsində Moskvada yaşayan Alla Axundova xeyli və səmərəli iş görmüşdür.

Azərbaycanda bədii tərcümənin inkişafının nəzərdən keçirilən dördüncü dövründə yeni ənənə formalaşır – Azərbaycan dilinin daşıyıcıları olmayan ayrı-ayrı tərcüməçilər Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən nümayəndələrini bir növ özləri üçün obyekt seçir və beləliklə, özünəməxsus yaradıcılıq birliyi formalaşdırırlar. Bu qayda ilə Vitali Vasilevski, əsasən, Mirzə İbrahimovun, Vladimir Portnov Anarın əsərlərini tərcümə edirdi.

Hal-hazırda Azərbaycan filoloqlarının tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını məsələlərinə həsr olunmuş çoxsaylı monoqrafiyaları Azərbaycanda bədii tərcümə problemlərinə ciddi münasibət olduğunu aydın göstərir. Belə ki, Tamilla Xəlilova «Azərbaycan nəsrini rus dilində», Fəridə Vəlixanova «Azərbaycanda tərcümə tarixi», Nailə Muradəliyeva «Əbədi gözəlliklə parlamaq», Gültəkin Sultanova «M.Ə.Sabirin poeziyası rus tərcümələrində», «Dünyaları fəth etmiş ilham pərisi», Lüdmila Səmədova «M.Y.Lermontovun əsərləri Azərbaycan dilində», Rafiq Manafoğlu (Novruzoglu) «Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin tarixi» adlı monoqrafiyaları ilə bədii tərcümə problemlərinin öyrənilməsinə böyük xidmət göstərmişlər.

Son illərdə Azərbaycanda ayrı-ayrı tərcüməçilərin yaradıcılıq kredo-su və üslubunun öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqat işləri şübhəsiz maraqlıdır. Təəssüf ki, hələlik belə işlərimiz azdır, ancaq bunların meydana gəlməsi filoloq alimlərimizin konkret tərcüməçilərə olan diqqətini göstərir. Aydın ki, gələcəkdə də Azərbaycanda bədi tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının araşdırılmasına həsr edilmiş monoqrafiyalar hazırlanacaq.

«M.F.Axundovun poeziyası rus tərcümələrində» adlanan ikinci fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil M.F.Axundovun «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasının tərcümələrinə həsr olunmuşdur. Bu

poema M.F.Axundovun rus dilində ilk çap olunmuş əsəridir, «Moskovski nablyudatel» (1837) jurnalında müəllifin öz tərcüməsində çıxmışdır.

Bu, sətiri tərcümə olmuşdur. Maraqlı bir faktı da qeyd edək ki, müəllif tərcüməsi uzun illər boyu bir daha çap edilməmiş və oxucular bununla tanış olmaq imkanından məhrum olmuşlar. Rusiya imperiyasında A.A.Bestujev-Marlinskinin redaktə etdiyi, daha xoş səslənən tərcümə tez-tez çap olunurdu. Axundovun «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasının müəllif tərcüməsi deyil, Bestujev-Marlinskinin redaktə etdiyi variantının daha çox tanınması faktı da bununla izah edilir. Yalnız 1874-cü ildə həmin tərcümə A.V.Berjenin səyi nəticəsində «Russkaya starina» jurnalında çap olunmuşdur. Sovet dönməsində «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasının A.A.Bestujev-Marlinski tərəfindən redaktə edilmiş müəllif tərcüməsi dəfələrlə kütləvi şəkildə həm dövrü mətbuat səhifələrində, həm də Axundovun əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində çap olunmuşdur.

Sonrakı illərdə istər peşəkar, istərsə də qeyri-peşəkar tərcüməçi şairlər məhz bu sətiri tərcüməyə müraciət etmiş, onun rus dilində poetik tərcüməsini həyata keçirməyə çalışmışlar (1880-ci ildə A.A.Sokolov, 1938-ci ildə Georgi Stroqanov, 1950-ci ildə Pavel Antokolski). Qeyd etmək lazımdır ki, «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasının rus dilinə bədii tərcümələri arasında şair və tərcüməçi P.G.Antokolskinin qələmindən çıxmış variantı daha uğurludur.

1938-ci ildə Axundovun əsərlərini çapa hazırlayarkən¹ ədəbiyyatşünas Əziz Şərif ilk dəfə olaraq maraqlı, hərçənd onun üçün tipik olmayan bir işə - Axundovun «Puşkinin ölümünə» Şərq poemasının bədii tərcüməsinə ciddi şəkildə cəlb edilmişdir; bu zaman əsərin ağıllı əlyazmasının itirildiyi güman edilirdi və bu bərdə hələ Axundovun sağlığında poemanın nəşri A.Berje məlumat vermişdi, müəllif də bunu inkar etməmişdi. Xoşbəxtlikdən 1936-cı ildə Əziz Şərif poemanın əslini Tbilisidə, Axundovun nəvəsində olan bir qisim sənədlərin arasından tapmışdır. Sonralar «bir sıra Azərbaycan şairləri dahi yazıcının o zaman hələ əldə edilməmiş orijinalının məzmunu ilə nəslə edilmiş həmin tərcümədən istifadə edərək onu şeir kimi səsləndirmişlər»².

Əziz Şərif əldə etdiyi müəllif əlyazması üzərində səylə işləyərək, çətinlikləri aradan qaldıraraq, mətni əvvəl ərəb, sonra latın əlifbası ilə köçürmüş, daha sonra isə onu sətirbəsətir fars dilindən rus dilinə çevirmişdir.

¹ Кафаров В.А. Капли в море // Мастерство перевода. Сборник восьмой. Москва: Советский писатель, 1971, с. 79.

¹ Ахундов М.Ф. Сочинения. Перевод поэзии П.Г.Антокольского, драматургии автора, отредактирован В. Ю.Эльснером, прозы Азиза Шарифа. Тбилиси: Заря Востока, 1938.

² Шариф А.А. Из истории публикации поэмы М.Ф. Ахундова «На смерть Пушкина» // Пушкин в странах зарубежного Востока. Москва: Наука, 1979, с. 363.

Əgər buna Ə.Şərifin əvvəllər Bestujev-Marlinski tərəfindən edilmiş sətri tərcüməsindən Azərbaycan dilinə çevirdiyi nüsxəni də əlavə etsək, onun axundovşünaslıq tarixinə, bütövlükdə isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına etdiyi əvəzolunmaz xidmətin dəyərini aydın təsəvvür edə bilərik.

Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı tərcümələr əsərin mənasını, məzmun və formal əlamətlərini (ritm, temp, intonasiya və s.) nə təhrif etmiş, nə də «uzaqlaşdırmışdır». Axundovun 1837-ci ildə özünün həyata keçirdiyi və çoxsaylı tərcümələrə həyat vermiş ilk sətri tərcümə bir növ Əziz Şərifin sətri tərcüməsi ilə identik idi və ya əsas məqamlarda (əsərin ruhu, mənası, məzmunu, dəqiqliyi və s.) üst-üstə düşürdü.

Axundovun əsərlərinin rus dilinə tərcümələri ədəbiyyatşünaslar Ş.Q.Qurbanov¹ və Əziz Şərif² tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır. Həmin faktı nəzərə alaraq, bu dissertasiya işində əsərin bütün rus tərcümələri üzərində dayanırıq. Təkcə onu qeyd edək ki, istər müəllif tərcüməsində, istərsə də redaktə edilmiş variantda diqqəti belə bir fakt cəlb edir ki, həm Axundov, həm də Bestujev-Marlinski rus oxucularının başa düşə bilməyə-cəkləri realiləri ixtisar etməyə çalışmışlar. Bunların əksinə olaraq, Antokolski öz tərcüməsinə iki reali – «turac» (poemanın ilk sətirlərində) və «beyt» (əsərin son sətirlərində) sözlərini, həmçinin müəllifin Səbuhini təxəllüsünü də əlavə etmişdir.

Həqiqətən, Bestujev-Marlinski redaktə etdiyi tərcümədə göstərilən Şərq realiləri müvafiq olaraq rus oxucusuna aydın olan «tutuquşu» və «şeyr» sözləri ilə əvəz edilmiş, müəllifin adı isə naşir A.Berje tərəfindən «Mirzə-Fəth-Əlinin təxəllüsü» kimi izah edilmişdir.³ «Nədən sənin bəlağətinin tutisi susdu!»⁴ və «Ağsaçlı qoca Qafqaz Səbuhinin şeyrləri ilə cavab verir». ⁵Antokolski isə nəinki Səbuhinin nə demək olduğunu izah etmir, hətta yuxarıda adları çəkilən realiləri də mətnə daxil etmişdir: «Не раз-глагольствуют, как прежде, турачи »⁶ və «Пусть в бейтах Сабухи Кавказ сереброкудрий».⁷

Poemanın mətnləri üzərindəki məsuliyyətli və dəqiq iş nəticəsində Ə.Şərifin tərcüməsi yüksək peşəkarlıq səviyyəsi və keyfiyyəti ilə seçilir ki,

¹ Курбанов Ш.К. А. Пушкин и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1959, с. 68-129.

² Шариф А.А. Из истории публикации поэмы М.Ф. Ахундова «На смерть Пушкина» // Пушкин в странах зарубежного Востока. Москва: Наука, 1979, с. 215-229.

³ Ахундов М.Ф. Сочинения. Баку: 1938, с. 304.

⁴ Yenə orada, с. 301.

⁵ Yenə orada, с. 304.

⁶ Ахундов М.Ф. Комедии. Проза. Поэзия. Литературно-критические статьи. Баку: Азернешр, 1987, с. 191.

⁷ Там же, с. 194

bunu tərcümənin fraqmentləri ilə orijinalın müqayisəsi də sübut edir. Poemanın ən maraqlı və mühüm bir parçasını nəzərdən keçirək: bu hissədə Axundov rus ədəbiyyatı klassiklərinin fəaliyyətini şəxsən qiymətləndirir.

Tərcümələrin müqayisəsi göstərir ki, bunlar məna və məzmun cəhətdən, demək olar ki, eynidir. Cəfər Xəndan və Pavel Antokolskinin tərcümələri Bestujev-Marlinski redaktə etdiyi müəllif tərcüməsinə çox yaxındır, onu dəqiq əks etdirir.

Poemanın tərcümə mətnləri zaman keçdikcə əsaslı dəyişikliklərə uğramamış, orijinalın ruhunu və mənasını saxlamışdır, burada «sərbəstlik» və poetik əlavələr yoxdur, halbuki formasına görə bunların, təbii ki, fərqləri qalmaqdadır (nəsr, poetik və sətri tərcümə).

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə «**Axundovun şeyrləri rus tərcümələrində**» adlanır. Axundovun otuzə yaxın şeyrindən bu günə kimi rus dilinə onu tərcümə edilmişdir: «Zakirə məktub», «Zakirə», «Məşhur Qarabağ şairi Qasım bəy Xındıristanlıya», «Cəfər qulu xana məktub», «Molla Əli haqqında» və b. Göstərilən şeyrlərdən üçünü («Zakirə məktub», «Zakirə «Yalnız öz şöhrətini sevərək») rus dilinə Pavel Antokolski çevirmişdir.

Axundovun şeyrlərinin rus dilinə tərcüməsində müasir dövrümüzdə oxucu kütləsi və ictimaiyyətin tamamilə unudduğu rusdillə bəkilən şeyrlər də xeyli iş görmüşlər. Belə ki, Vadimir Qurviç iki şeyri («Cəfər qulu xana», «Molla Əli haqqında»), İosif Oratovski «Их подражания науки рвут устой» və Yuri Fidler «Vanda» şeyrlərini tərcümə etmişlər. Yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə, Axundovun şeyrlərini rus dilinə çevirən tərcüməçilər arasında Lev Ozerov («Откуда этот шум и крик»; «Ванда»), Pavel Paңçenko («Zakirə məktub»), V.Davidenko («Любя лишь славу добрую свою»; «Повесть о Сеиде Ахмеде Сальянском») da var. Beləliklə, bu gün Axundovun doqquz şeyrinin on iki tərcüməsi mövcuddur. Üç şeyri - «Zakirə məktub», («Любя лишь славу добрую свою» və «Ванда» iki müxtəlif rus şairi tərəfindən tərcümə edilmişdir ki, bu da hər iki tərcüməni orijinala müqayisə edərək hansının əslinə daha yaxın və dəqiq olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Axundovun ən yaxşı şeyrlərindən biri «Zakirə məktub» hesab edilir. Azərbaycan poeziyasının iki daha məşhur tərcüməçisi Pavel Antokolskinin və Pavel Paңçenkonun məhz bu şeyri tərcümə etmələri təbiidir. Nə Azərbaycan, nə də fars dilini bilən Antokolski və Paңçenko Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı nümunələrini, o cümlədən Axundovun şeyrlərini də onlara verilən dəqiq sətri tərcümələr əsasında çevirmişlər. Bu zaman Antokolski və Paңçenko həmişə öz şəxsi tərcüməçilik prinsiplərinə sadiq qalmağa - tərcümə edilən əsərin fikir və ideyasının son dərəcə dəqiqliklə

ifadəsinə nail olmağa çalışmışlar. Doğrudur, onu da qeyd etməliyik ki, onlar həmişə bu istəklərinə nail ola bilməmişlər, bu da, çox güman ki, yerli koloriti bilməməkdən irəli gəlmişdir.

Axundovun «Zakirə məktub» şeiri üzərində işləyərkən 1938-ci ildə P.Pançenko və 1956-cı ildə P.Antokolski müəyyən problemlərlə qarşılaşmışlar. Bu şeir on dörd bənddən ibarət olsa da, onun əsas məna yükü, fikrimizcə, aşağıda göstərdiyimiz ilk iki bənddədir:

<i>Qasım bəy, eşitdim yaxın olubsan Xan qızına, axır nədir bu rəftar? Edibsən xubları yüz yol imtahan, Eylərsən onlara yenə etibar?</i>	Подстрочный перевод: <i>Я слышал, Касум бек, что ты сблизился С ханской дочью, что бы это значило? Ты же не раз испытывал красавиц, Неужели ты снова веришь им?</i>
---	--

Göstərdiyimiz parça Azərbaycan dilini bilməyən tərcüməçi üçün kifayət qədər çətin olduğuna görə ciddi problem yaradır. Tərcüməçi nəzakət gözləməli və təfərrüatlara varmadan Axundovun dostuna yazdığı şəxsi mənzum məktubun mənasını oxuculara çatdırmalıdır. P.Pançenkonun tərcüməsində ilk iki bənd belə səslənir:

*Касум-бек, я слышал, ты теперь с Хан-кызы.
Вот опять ты не справился с сердцем своим!
Испытал ты красавиц немало, Закир,
И опять, и опять ты доверился им!*

P.Pançenkonun tərcüməsini, çətin ki, dəqiq və uğurlu adlandırmaq olar. Bu, daha çox orijinalın mövzusunun variasiyasıdır. Məsələ hətta bunda deyil ki, rusdilli oxucu tərcümədəki «Xan-qızı» sözünü başa düşməyəcək, əsas odur ki, tərcümədə Axundovun dostcasına qınağı, şeirin ahəngi, ifadə dəqiqliyi itirilmişdir. P.Pançenkodan sonra bu şeiri tərcümə edən P.Antokolski öz sələfinin səhvlərini nəzərə almışdır:

*Скажи, Касум-бек, что это значит,
Ты с ханской дочерью дружен стал?
Немало и раньше встречал красавиц,
А все им верить не перестал?*

Fikrimizcə, Antokolskinin tərcüməsi orijinalın ruhunu və mənasını daha dəqiq ifadə etmişdir.

Axundovun şeirlərinin əksəriyyəti konkret hadisələrlə bağlı yazılmışdır, bunların kifayət qədər dəqiq həyati əsasları var. Bu şeirlərin ideyasını düzgün başa düşmək və onu başqa millətlərdən olan oxucuya dəqiq çatdırmaq üçün tərcüməçilər şeirin yazılma tarixini öyrənməli, müvafiq tarixi ədəbi və biblioqrafik faktları və materialları dərk etməlidirlər.

Axundovun müxtəlif rus tərcüməçiləri tərəfindən rus dilinə çevrilmiş şeirləri Azərbaycan poeziyası nümunələrinin yalnız rus dilinə deyil, həm də digər dillərə tərcüməsi tarixinin mühüm mərhələsi olmuşdur.

«M.F.Axundovun dramaturgiyası rus tərcümələrində» adlanan üçüncü fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil «M.F.Axundovun dramaturgiyasının tərcümə tarixi» adlanır. Axundovun poetik yaradıcılığı onun dramaturgiyasına zəmin yaratmışdır. Qeyd edək ki, bədiirəndə hər üç ədəbi növ - epik, lirik, dramatik janrların nümunələri olsa da, ona dünya şöhrətini dram əsərləri gətirmişdir. Xarakterikdir ki, Azərbaycanın özündə Axundovu «komediyanın atası», Rusiya və Qərbi Avropada isə «müsəlman (Şərq, tatar) Molyeri» adlandırmışlar.

Axundovun komediyaları hələ müəllifin sağlığında milli ədəbiyyat hüduqlarını aşmış, sözün əsl mənasında ümumbəşəri sərvətə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, bunlar dərhal təkcə rus dilinə deyil, həm də Avropa dillərinə çevrilmişdir. Axundovun komediyalarının belə maraqlı doğurmasının səbəbi yalnız onların məzmun və formasında deyildi, həm də müəllifin öz dramatik əsərlərinə göstərdiyi tələbkarlıqdan irəli gəlirdi. Axundovun dramaturji irsinin - altı komediyasının təhlili göstərir ki, o, belə əsərlər qarşısında qoyulan tələblərə tam əməl etmişdir.

Rus tərcümələri arasında ən önəmlisi bu komediyanın müəllif tərcümələri olmuşdur; Axundov bunları 1850-ci illərin əvvəllərindən tərcümə etməyə başlamışdır. XIX əsrin ortalarında Axundovun komediyaları haqqında həmin dövrün ən məşhur mətbuat orqanları - ən yüksək tirajlı «Bibiloteka dlya çteniya» jurnalı və demokratik ədəbiyyatın qarçısı olan «Oteçestvenniye zapiski» jurnalında tərifli məqalələr çap olunmuşdur.

«Biblioteka dlya çteniya» jurnalının naşiri, məşhur nasir və türkoqolq O.İ.Senkovski məqalələrindən birində yazırdı: «...Qafqaza səyahətdən qayıdan tanışlarımdan biri «Kavkaz» qəzetində çap olunmuş üç felyetonla - cənab Fəth-Əli Axundovun komediyalarından ibarət olan üç felyetonla məni çətinlikdən qurtardı. Bunu oxuyan tamaşa komitəsi hədsiz valeh oldu; artistlər burada qarabağlılardan bəhs edildiyini eşidincə səbirsizliklə məşqləri gözləməyə başladılar; kişilər özləri üçün çərkəzi paltar və xəncər tapdılar, xanımlar dağlı papaqları və arxalıqlarını geyinib güzgü qarşısında özlərini nümayiş etdirməyə başladılar: əsərin təkrar olunmazlığı vurğulandı və mən ümid edirəm ki, onun məzmununu ilə tanış olan oxucular, qismən də olsa, həvəskar artistlərin rəyləri ilə razılaşaçaqlar»¹. Belə maraqlı girişdən sonra O.İ.Senkovski adı çəkilən komediyanın məzmununu açıqlayır. O.İ.Senkovskinin məqaləsinə ona görə belə önəm veririk ki, burada Azərbaycan dramaturqunun yaradıcılığına münasibət bildirilir: «Fəth-Əli Axun-

¹ «Библиотека для чтения», 1851, Санкт-Петербург, т. 110, часть 6, с. 16.

dov - olduqca xoş və olduqca orijinal bir pyesin müəllifi haqqında bir şey eşitmisinizmi? Pyes «Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» adlanır. Əlbəttə, eşitməmişiniz, çünki rus yazıçıları çox nadir hallarda oxuyursunuz, bundan əlavə Peterburqu bədii fəaliyyətin imtiyazlı bəndi hesab etmək adətiniz var. Cənab Fəth-Əli Axundov isə heç vaxt Peterburqda olmamışdır və öz əsərini üzümlər bitən və gümüş tac kimi uzanan qarlı dağlar olan yerdə çap etdirmişdir»¹.

Bir il sonra, 1852-ci ildə «Библиотека для чтения» jurnalında Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» və «Hekayəti-xırs quldurbasan» komediyaları haqqında estetik tənqidin görkəmli nümayəndəsi A.V.Drujininin məqaləsi çap edilmişdir. Axundovun bu əsərlərinin rus teatrının repertuarını təşkil edən komediyalardan tamamilə fərqləndiyini vurğulayan Drujinin əminliklə bildirir ki, «bir-birinin təkrarı olan mənasız vodevillər və bayağı məhəbbət və çeynənmiş effektlər üzərində qurulmuş pyeslərdən bezmiş rus tamaşaçıları bizə tanış olmayan əhvalatlara əsaslanan, sırf müsəlman komizmi ilə yoğurulmuş şərqli adətlərini və gözlənilməz hadisələri təsvir edən pyesləri» məmnuniyyətlə qəbul edəcəklər².

1854-cü ildə «Отечественные записки» jurnalında Axundovun 1853-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş komediyaları haqqında məqalə çap edilir; məqalədə özlüyündə, «Zaqafqaziya tatarlarının gündəlik məişətini təsvir etməkdə ilk təcrübə» olan bu əsərlər yüksək qiymətləndirilmiş və qeyd olunmuşdur ki, bu pyeslər «özünəməxsusluğu, təbiiliyi və mövzunun alındığı məişət təsvirlərinin gerçəkliyə uyğunluğu ilə seçilir»³.

Yuxarıda deyilənlərin işığında Axundovun bəzi müasirlərinin «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» pyesinin tamaşasının səhnə imkanlarına tənqidi münasibətləri o qədər də aydın olmur. Axundov özü də 10 yanvar 1875-ci ildə oğlu Rəşidə yazdığı məktubda bunu dəstəkləyir: «Müsyö Qasımova mənim adımdan «Müsyö Jordan» komediyası haqqındakı fikirləri ilə razılaşdığımı bildirir. Qraf Solloqub və Q. Xanikov da mənə deyirdilər ki, bu komediya yalnız oxumağa yararlıdır və səhnənin dramatik tələblərinə cavab vermir. Qısa, mən özüm də onu səhnələşdirmək üçün təklif etməmişdim»⁴. Bizə elə gəlir ki, Müsyö Jordan haqqındakı komediya səhnə üçün tam yararlıdır.

Axundovun bütün komediyaları yenidən rus dilində sovet dövründə, 1938-ci ildə nəşr edilmişdir. Bu nəşri Əziz Şərif hazırlamışdır; o, 1950-ci

illərdə Axundovun altı komediyasından beşini yenidən tərcümə etmişdir. Əziz Şərifdən başqa, Axundovun komediyalarını rus dilinə həmçinin Süleyman Rüstəm, Eynəli Sultanov və Al.Yakovlev də tərcümə etmişlər.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslini «**M.F.Axundov dramaturgiyasının rus dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətləri**» adlanır. Əsl xalq yazıçısı olan Axundov xalq bayramları, onları müşayiət edən adət və ənənələr haqqında çox yazmışdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, Axundovun rus tərcüməçiləri öz tərcümələrində xalqın mədəniyyətinin bu parlaq ifadələrinə heç də həmişə kifayət qədər diqqət yetirmirlər, bu da oxucuların əsərləri düzgün qavramasına mane olur. Nümunələrə diqqət yetirək: «Vəzir-xani Lənkəran» komediyasının birinci səhnəsindəki aşağıdakı dialoqa nəzər salaq: Vəzir. Əzizim, mətləb budur ki, Novruz bayramına iki ay qalıbdır.¹ Sətri tərcümə: «Визирь. Дорогой мой, дело в том, что до Новруз байрама остается два месяца». Bu mətnəndən rus oxucusu üçün hansı bayramın yaxınlaşdığını, onun nə vaxt olacağını, nə demək olduğunu başa düşmək çətindir. Bunu başa düşən Axundov müəllif tərcüməsində həmin hissəni genişləndirmişdir: «Визирь. Друг мой, через два месяца наступает праздник нового года – новруз-байрам».² Göründüyü kimi, yerinə düşən belə əlavə sayəsində rus oxucusu başa düşür ki, söhbət yeni ildən gedir, ancaq müsəlmanlarda yeni il xristianlarda olduğu kimi, yanvarda deyil, mart ayının sonlarında qeyd edildiyinə görə tərcüməyə ayı da əlavə etmək lazım gəlmişdir. Ancaq Əziz Şərif nəinki belə etməmişdir, hətta o, yeni il bayramının adını çəkməkdən belə imtina etmişdir: «Везир. Дело в том, мой дорогой, что до Новруза-байрама осталось всего два месяца...».³ Tərcüməçi mətni rusca verərkən tam dəqiqliyə əməl etmişdir, ancaq yenə də qeyd etməliyik ki, əgər azərbaycanlı oxucu üçün belə mətn aydınsa, Azərbaycan, türk dünyasından uzaq olan yad dilli oxucu üçün belə mətn anlaşılmaz olur. Əgər mətnəndə və ya şərhlərdə Novruz bayramı haqqında izahat verilsəydi, belə anlaşılmazlıqdan qaçmaq mümkün olardı. İdeal tərcümə: «Визирь. Дорогой мой, через два месяца, в двадцатых числах марта, наступает новый год – новруз-байрам».

Tərcüməçilər söz və ifadələrin ekspressivliyini ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Bunlara aşağıdakılar aiddir: 1) söyüş və lənətlər; 2) andlar; 3) xeyir-dualar; 4) nəvazişli sözlər və müraciətlər.

Söyüş və lənətlər çox zaman idiomatik olur ki, bunu da hərfi mənada çevirmək mümkün deyil. Tərcüməçilərin bu məqsədlə şərhlərdə verdikləri və ya geniş remarka şəklində mətnə daxil etdikləri (orijinalda olmayan)

¹ «Библиотека для чтения», 1851, Санкт-Петербург, т. 110, часть 6, с. 16.

² Yenə orada, s. 643

³ «Отечественные записки», Санкт-Петербург, 1855, т. 101, с. 26.

⁴ Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, c. 3, s. 191.

¹ Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, c. 3, s. 100.

² Axundov M.F. Сочинения. Баку, 1938, с. 150.

³ Axundov M.F. Комедии... Баку: Азернешр, 1987, с. 82.

izahatlar bu və ya digər hadisənin, faktın etnik, milli xarakterini açmaq üçün çox yaxşı üsuldur. Bu üsuldən istifadə etməyə daha çox tələbat dəfələrlə təkrar olunan halların və dil vahidlərinin izahatında yaranır. “*Kül başına*” qarğısını rus dilindəki «*пропади ты пропадом*» və ya «*будь ты проклят*» ifadələri şəklində tərcümə etmək idiomatikliyi itirmir. Tərcümə o zaman uğurlu alınır ki, orijinalda milli özünəməxsusluğuna görə hərfi tərcüməsinin izahatına ehtiyacı olan idiomatik ifadələr işlədilir. Məsələn, “*dalınca da bir daş*” ifadəsi heç kimin razılığı olmadan getmək istəyən adam haqqında deyilir, adətən, qarğış kimi işlədilir və kalka edilə bilər («*камень вдогонку*»), tərcüməçi isə əvəz etmə yolunu tutur: «*пропади он пропадом*», bu ifadə isə mənanı zəif ifadə edir və milli koloriti əks etdirmir.

Nəvazişli söz və müraciətlərin tərcüməsində tərcüməçi bu və ya digər qavrama formasını diktə edən kontekstdən çıxış etmişdir. Ayrı-ayrı surətlərin sosial differensiasiyasını daha aydın vermək üçün «*xanım*», «*arvad*», «*əfəndi*», «*hacı*» kimi sözlərin mənasını dəqiq izah etmək (məndə və ya qeydlərdə) lazımdır. Məsələn, geniş yayılmış «*ağa*» sözü «*господин, хозяин*» kimi tərcümə edilə bilər, tərcüməçilər isə bəzən bunu «*ваша милость*», bəzən «*сударь*» kimi çevirmişlər, halbuki bu sözlər yalnız rus dilinə məxsusdur və müəyyən milli çalara malikdir, bu da milli koloriti bir qədər itirmiş olur.

Qohumluq terminləri xüsusi kateqoriya təşkil edir. Bəzi dillərdə bunlar o qədər ayrılmış və rəngarəngdir ki, ümumiyyətlə, tərcüməyə yatmırlar. Qohumluq bildirən sözlərin daha çox şaxələnməmiş dillərə tərcüməsi zamanı qohumluq münasibətlərini dəqiq aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunları kontekstdə ayırmaq mümkün olmadığına görə çətinlik yaranır. Məsələn, rus dilində ata və ananın qardaşını bildirmək üçün bir söz «*дядя*» və ananın bacısını bildirmək üçün də bir söz «*тетя*» işlədilir. Azərbaycan dilində isə qohumluq münasibətləri sistemi daha geniş formadadır: atanın bacısını göstərmək üçün «*bibi*», ananın bacısını göstərmək üçün isə «*xala*»; atanın qardaşını göstərmək üçün «*əmi*», ananın qardaşını göstərmək üçün isə «*dayı*» sözləri işlədilir, məsələn: “*Bibi, sən nə vaxt gələcəksən?*” – «*Тетя, когда ты придешь?*»; “*Əmi, əmicən, nə istəyirdin?*” – «*Дядя, дядюшка, что ты хотел?*»; “*Dayım çoxdan gedib*” – «*«Дядя давно ушел»*. Bəzi hallarda belə tərcümə mətnə xələl gətirmir, bəzən isə belə olmur.

Məlumdur ki, çox zaman konkret frazeologizm spesifik olduğuna görə rus dilində onun ekvivalentini tapmaq mümkün olmadıqda tərcüməçilər təsviri tərcümə üsulundan istifadə edirlər. «Mürəfiə vəkillərinin hekayəti» komediyasında yalançı vəkilləri öz dilləri ilə ifşa edən Axundov belə bir

ifadə işlədir: «*Hamısı şeytana papuş tikirlər*».¹ 1938-ci il nəşrində tərcüməçi həmin ifadənin mənasına uyğun rusca ekvivalentini tapmağa çalışmışdır: «*каждый из них годится в учителя самому дьяволу*»,² nəticədə isə çox mənasız bir cümlə alınmışdır. Əziz Şərif 1987-ci il nəşrində sətri tərcümə ilə kifayətlənmişdir: «*Каждый из них способен шить башмаки черту*».³ A.A.Orucovun «Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət»ində həmin ifadənin başqa variantı təklif edilir: «*Все они годятся черту в дедку*». Tərcüməçi bu variantdan istifadə etmiş olsaydı, rus oxucusu söhbətin çox hiyləgər, fırlıdaqçı və zirək adamlardan getdiyini asanlıqla başa düşərdi.

Axundov bəzən öz komediyalarına rusizmlər daxil etmişdir. Belə sözlər çox olmasa da, bunların rus dilinə tərcüməsi müəyyən çətinliklər tədərdir. Nümunələrə nəzər salaq: «Hekayət-xırs quldurbasan» komediyasında oxuyuruq: «*Heydər bəy. Naçalnik, hər belə mujik sözünə etibar edib məni bədbəxt etməyin*».⁴ 1938-ci il nəşrində bu hissə belə tərcümə edilmişdir: «*Гейдар-бек. Начальник, неужели ты согласишься свидетельству этих мужиков против меня?*».⁵ Bunu 1987-ci il nəşrindəki müvafiq variantı ilə müqayisə edək: «*Гейдар-бек. Господин начальник, не верьте словам всякого мужика и не делайте меня несчастным*».⁶ Göründüyü kimi, hər iki tərcüməçi bütövlükdə Heydər bəyin replikasının mənasını düzgün ifadə etmişlər, ancaq rus oxucusu heç təsəvvür də edə bilməz ki, Axundovun qəhrəmanı «*naçalnik*» və «*mujik*» sözlərini elə rus dilində demişdir. Bizə elə gəlir ki, çap zamanı bu sözləri kursivlə fərqləndirmək və ya bu məqamı qeydlərdə açıqlamaq lazım idi.

Dördüncü fəsil «*M.F.Axundovun nəsrini rus tərcümələrində*» adlanır. Birinci yarımfəsil «*Aldanmış kəvakib*» povestinin tərcüməsi tarixinə həsr edilmişdir. Axundovun XIX əsrin ortalarında işıq üzünə görmüş bu əsəri rus oxucularında böyük maraq doğurmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu, Azərbaycan realist nəsrinin ilk nümunəsidir. Povesti ilk dəfə rus dilinə müəllif özü tərcümə etmiş və «Kavkaz» qəzetində çap etdirmişdir. Bu müəllif tərcüməsi sovet dövründə dəfələrlə çap edilmişdir. Müəllifdən başqa, povesti hələ inqilaba qədər Firudin bəy Köçərli də tərcümə etmişdir. Sovet dövründə isə povesti P.Falev və Əziz Şərif tərcümə etmişlər. Əziz Şərif öz tərcüməsi üzərində çox işləmiş, onu rus oxucuları üçün aydın tərcümə

¹ Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, c. 1, s. 177

² Axundov M.F. Сочинения. Баку: 1938, с. 285.

³ Axundov M.F. Комедии... Баку: Азернешр, 1987, с. 154.

⁴ Axundzadə M.F. Əsərləri: 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, c. 1, s. 152.

⁵ Axundov M.F. Сочинения. Баку, 1938, с. 251.

⁶ Axundov M.F. Комедии... Баку: 1987, с. 130.

etməyə çalışmışdır. Həmçinin belə bir fakt da maraqlıdır ki, 1925-ci ildə şair Vladimir Nikolayeviç Dobryanski «Aldanmış kəvakib» povestinin süjeti əsasında «Şərq nağılı» əsərini yazmış və ona belə bir yarımbaşlıq vermişdir: «süjet Axundovdan iqtibas edilmişdir»¹.

Sonuncu fəslin ikinci yarım fəslə **M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» povestinin rus dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətləri** məsələsinə həsr edilmişdir. Axundovun nəsrə tərcüməçilər üçün daha böyük çətinliklər yaradır. Yazıçı əsərlərini Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli sözlərin üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdə yazmışdır. Axundovun əsərlərinin dili hətta Azərbaycan dilinin daşıyıcıları üçün də çətinlikdir, buna görə də bunları başqa dillərə tərcümə edənlərin çətinliklərlə qarşılaşdığı aydındır.

Fikrimizcə, povestin yuxarıda adları çəkilən tərcüməçiləri arasında (müəllif, F.Köçərli, P. Falev, Ə.Şərif) öz işinin öhdəsindən Əziz Şərif daha yaxşı gəlmişdir. Axundovun povestindəki arxaik sözlərin düzgün əks etdirilməsi məsələsi mühümdür və müəyyən zəhmət tələb edir. Əziz Şərif povestin tərcüməsi üzərində yarım əsrdən çox işləmiş və olduqca uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Dediklərimizi təsdiq etmək üçün povestin 1938 və 1987-ci il tərcümə nəşrlərini müqayisə edək.

1938-ci il nəşrində oxuyuruq: «В это время с западной стороны площади показалось густое облако пыли. Юсуфу..., конечно, и в голову не приходило, что оно направляется к нему. Впереди шли двенадцать шатиров в пестрых костюмах и четырехугольных шапках... За ними шли молла-баши, сардар Заман-хан, визирь, мостовфи Мовлана-Джемалэддин, мянаджим-баши, почтеннейшие улемы, славнейшие сеиды, достойнейшие представители шахского двора».² Göstərilən mətnin rus oxucusuna o qədər də aydın olmadığını görmək mümkün deyil. Həqiqətən də, rus dilinin leksikasında *molla-başı, sərdar, vəzir, müstövfi, münəccim-başı, seyid* kimi sözlər yoxdur. Doğrudur, rus yazıçılarının Şərq mövzulu əsərlərində bunların bəzilərinə ara-sıra təsadüf edilir, ancaq bunlar o qədər də geniş yayılmamışdır.

Bu faktı nəzərə alan Əziz Şərif rus tərcüməsinin sonrakı nəşrlərində (1963, 1987) həmin mətni yenidən işləmiş, onu rus oxucuları üçün daha anlaşılqı etmişdir: «В это время с западной стороны площади показалось густое облако пыли. Юсуфу, конечно, и в голову не пришло, что оно направляется к нему... Впереди шли двенадцать придворных слуг в пестрых костюмах и четырехугольных шапках. За ними шли главный молла Ахунд-Самед, военачальник Заман-хан, визир Мирза-Мохсун, казначей Мирза-Яхья,

¹ Ахундов М.Ф. Обманутые звезды. Восточная сказка. Переложение в стихах В.Н. Добрянского. Москва: Современные проблемы, 1925.

² Ахундов М.Ф. Сочинения. Баку: 1938, с. 73.

Мовлана-Джемалэддин, главный звездочет Мирза-Садреддин, почтеннейшие ученые богословы, славнейшие сеиды, достойнейшие вельможи, сановники, чиновники и другие представители шахского двора».¹

Göstərdiyimiz bu iki nümunədə mətnlərin bir-birindən xeyli fərqli olduğunu aydın görmək olur. Rus oxucusuna aydın olmayan və işlədilməsi o qədər də önəmli olmayan sözlər tam anlaşılqı adlarla əvəzlənmişdir; bundan məna itməmiş, əksinə mətn daha aydın, daha oxunaqlı olmuşdur.

Əziz Şərif tərcümə prosesinin bütün mərhələlərindən keçmişdir: sətiri tərcümə işindən tərcümə redaktoru, tərcüməçi-üslubiyyatçı kimi çalışaraq rus dilinə bədii tərcümə ustasına çevrilmişdir. Sonrakı illərdə Ə.Şərif bunların üzərində yenə də işləyərək Axundovun tərcüməsinin müasir rus dilinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına çalışmışdır. Əziz Şərif çox tərcümələr etmişdir, ancaq onun ən sevimli müəllifi Axundov olmuşdur.

Axundov və Əziz Şərifin tərcümələrini orijinala müqayisə edərək bunların üslubunda, dəst-xəttində olan fərqləri görmək, həm də orijinalın əks etdirilməsində nə dərəcədə dəqiq və ya sərbəst olduqlarını, digər fərqli xüsusiyyəti də müəyyənləşdirmək olar. Hər iki tərcümə mətnlərində (povestin əvvəli) coğrafi yer və tarixi adların tərcüməsindəki bütün dəqiqliklərə baxmayaraq, bunların arasında yenə də fərq mövcuddur: müəllif tərcüməsində kitaba şərhlər verilmişdir, Ə.Şərifin tərcüməsində isə ad və rütbələrin kalkası var, ancaq bunların geniş oxucu kütləsi üçün izahatı yoxdur (Səfəvilər, Qəzvin, Məhəmməd şah Səfəvi və s.).

Müəllif tərcüməsində nitqin koloritini və milli realialəri əks etdirən bəzi sözlərə izahat verilir, Ə.Şərif isə tərcümə zamanı hekayəni daha dinamik və yığcam vermək üçün bunları ixtisar etmişdir. Əziz Şərif müəllifin tərcümə etdiyi söz və ifadələrə heç bir şərh vermir.

Əziz Şərif əsərin adını da sərbəst tərcümə edir. Axundovun tərcüməsində əsərin adı bütövlüklə orijinala uyğun gəlir: «Aldanmış kəvakib (hekayəti – Yusif şah)» – «Обманутые звезды (рассказ о Юсиф-шахе)». Burada «hekayət» adı «hekayə» mənasında deyil, «təhkiyə etmək» mənasında işlədilmişdir. Ona görə də burada işlədilmiş «rasskaz» sözü janr mənasında (termin kimi) müəyyən dərəcədə qarışıqlıq yaradır.

Tarixi mövzuda yazılmış «Aldanmış kəvakib» əsəri tarixi mövzudadır və buna müvafiq leksikaya, qrammatik konstruksiyalara malikdir, dövrün üslubi koloritini (saray rütbələri, etiket, ritual, müraciət formaları və s.) əks etdirir ki, bunlar tərcüməçidən daha yaradıcı yanaşma tələb edir.

¹ Ахундов М.Ф. Избранное. Перевод поэзии П.Г. Антокольского и А.А.Бестужева-Марлинского, прозы и драматургии Азиза Шарифа, статей и писем автора. Москва: ГИХЛ, 1963, с. 56.

Axundovun povestinin rusca çoxsaylı nəşrləri arasında Vladimir N.Dobryanskiyin 1925-ci ildə nəşr etdiyi «Şərq nağılı» xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, V.Dobryanski Axundovdan iqtibas etdiyi mətni şeir formasında vermişdir. Povestin tərcüməsinin bir hissəsi ilə Vladimir Dobryanskiyin süjetinin müqayisəsi göstərir ki, iqtibas, demək olar ki, bütövlüklə orijinalı təkrar edir.

Nəticədə dissertasiya işinin əsas nəticələri verilmişdir.

Dissertasiya mövzusu üzrə onun əsas müddəalarını əhatə edən aşağıdakı məqalələr çap etdirilmişdir:

1. О русских переводах повести М.Ф.Ахундова «Обманутые звезды» // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2008, № 6 (66), с. 148-150.

2. Стихотворения М.Ф.Ахундова в русских переводах // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2009, № 4 (70), с. 181-183.

3. Проблема перевода в азербайджанском литературоведении // Журнал «Научная мысль Кавказа». Ростов-на-Дону, 2009, № 3 (11), с. 77-83.

4. Проблема перевода реалий на русский язык // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2009, № 5 (71), с. 183-186.

5. Особенности перевода драматургии М.Ф.Ахундова на русский язык // Bakı Universiteti Xəbərləri, 2010, № 1, с. 46-50.

6. Особенности перевода драматургии М.Ф.Ахундова на русский язык / Ленинградский государственный университет им. А.С.Пушкина. «Вопросы филологической науки». Материалы III международной научной конференции 18 мая 2012 г. Санкт-Петербург, 2012, с. 95-99.

7. «Восточная поэма на смерть А.С.Пушкина» М.Ф.Ахундова в русских переводах / Akademik T.İ.Nasıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi”. Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2016, s. 250-255.

ТВОРЧЕСТВО М.Ф.АХУНДОВА В РУССКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ПЕРЕВОДАХ

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы исследования, определяются объект и предмет, основная цель и задачи, теоретическая и практическая значимость, говорится о методах исследования и положениях, выносимых на защиту.

Первая глава – «История перевода образцов азербайджанской литературы на русский язык» - включает две подглавы.

Первая подглава называется «Переводы XIX и первых двух десятилетий XX веков». Здесь в указанный период исследуется история переводов произведений М.Ф.Ахундова, рассматриваются проблемы перевода его восточной поэмы «На смерть Пушкина». Вторая подглава называется «Переводы периода советизации Азербайджана» и здесь рассматриваются проблемы перевода, в частности проблемы перевода произведений М.Ф.Ахундова, периода советизации Азербайджана.

Вторая глава – «Поэзия М.Ф.Ахундова в русских переводах» - состоит из двух подглав. Первая подглава посвящена анализу переводов восточной поэмы «На смерть Пушкина» М.Ф.Ахундова. Эта поэма является самым ранним по времени своей публикации литературным произведением Ахундова на русском языке, поэтому она всегда находилась в центре внимания переводчиков и исследователей. В диссертации детально анализируются все переводы этого произведения.

Вторая подглава называется «Стихотворения Ахундова в русских переводах». Десять из тридцати стихотворений Ахундова на сегодняшний день переведены на русский язык. Но существует несколько вариантов переводов этих стихотворений, которые соискатель в сравнительном аспекте проанализировал.

Третья глава - «Драматургия М.Ф.Ахундова в русских переводах» - состоит из двух подглав.

Первая подглава называется «История переводов драматургии М.Ф.Ахундова». Здесь все переводы драматических произведений приводятся к исследованию.

Вторая подглава называется «Особенности перевода драматургии М.Ф.Ахундова на русский язык». Здесь автор приходит к интересным выводам по проблемам перевода драматургии Ахундова с азербайджанского языка на русский.

Четвертая глава называется «Проза М.Ф. Ахундова в русских переводах». Первая подглава посвящена истории переводов повести «Обманутые звезды» на русский язык. Здесь рассматриваются как переводы Ахундова, так и других переводчиков.

Второй параграф последней главы посвящен особенностям перевода повести М.Ф. Ахундова «Обманутые звезды» на русский язык. Проза Ахундова представляет большую сложность для переводчиков. Автор анализирует все причины и приходит к определенным выводам.

Заключение диссертации содержит обобщение основных результатов исследования.

A.P.Mamedova

**THE PROBLEM OF TRANSLATION OF THE WORKS BY
M.F.AKHUNDOV INTO RUSSIAN**

The dissertation consists of “Introduction”, four chapters, bibliography and “Conclusion”.

In “Introduction” are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, is given the information about the subject, sources, main purpose and tasks of the research, about the structure and appraisal of the dissertation.

The first chapter “From the history of translation of Azerbaijani literary works into Russian” consists of two paragraphs. In the first paragraph “The translations during the first twenty years of the XIX and XX centuries” is traced the history of translation of the works by M.F.Akhundov into Russian, are examined the problems of translation of his poem “The Oriental poem dedicated to the death of Pushkin”. The second paragraph “The translations during the period of the Sovietization of Azerbaijan” deals with the works by M.F.Akhundov translated during that period and attitude to the problems of translation at that time in general.

The second chapter “Poetry by M.F.Akhundov in the Russian translations” also consists of two paragraphs. The first paragraph deals with the translations of “The Oriental poem dedicated to the death of Pushkin” by M.F.Akhundov. It is the first poem by M.F.Akhundov published in Russian, so it has been always at the centre of translators’ and researchers’ interest. All the translations of this poem are analysed comparatively in the dissertation. The second paragraph of the second chapter is called “The verses by M.F.Akhundov in the Russian translations”. Only ten of 30 verses by M.F.Akhundov have been translated into Russian up to now. There are different variants of these translations and all of them are thoroughly compared in the dissertation.

The third chapter is called “The plays by M.F.Akhundov in the Russian translations”. The first paragraph deals with the history of translations of the plays by M.F.Akhundov. All the translations of the dramas by M.F.Akhundov are analysed. The second paragraph of the third chapter “The peculiarities of the translations of dramas by M.F.Akhundov into Russian” contains comparative analysis as a result of which the author comes to the very interesting conclusions in regard to the problems of translations from the Azerbaijani language into Russian.

The fourth chapter “The prose by M.F.Akhundov in the Russian translations” also consists of two paragraphs. The first paragraph deals with the history of the translations of the narrative “The deceived stars”. All the translations of this narrative including Akhundov’s own translation are analysed in this paragraph. The second paragraph of the fourth chapter is dedicated to the peculiarities of the translations of the narrative “The deceived stars” by M.F.Akhundov into Russian. When translating the prose by M.F.Akhundov translators are faced with greater difficulties. The reasons of it are explained and the interesting conclusions in regard to it are given in the dissertation.

In “Conclusion” are generalized the principal results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

АЙТЕН ПАРВИЗ ГЫЗЫ МАМЕДОВА

**ТВОРЧЕСТВО М.Ф.АХУНДОВА
В РУССКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ПЕРЕВОДАХ**

**5716.01 – Азербайджанская литература
5718.01 – Мировая литература (русская литература)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

Б А К У – 2016